MUTAD, 2019; VI (1): 46-62 (ISSN 2529-0045); DOI: 10.16985/mtad.571843

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

DİYARBAKIR KALESİ CEPHANESİ (1740-1746)*

DIYARBAKIR FORTRESS ARMORY (1740-1746)

Veysel GÖGER**

Öz

Yeniçağda Osmanlı hâkimiyetindeki şehirlerin önemli bir kısmının kale-kent şeklinde olduğu görülmektedir. Bu tip şehirler içerisinde dikkat çekenlerden biri de Diyarbakır'dır. Diyarbakır kale-kentinin İran sınırına yakın olması ve Osmanlıların da uzun süre İran'da kurulan devletlerle savaş içinde olması, Diyarbakır'ın önemini artırmıştır. 1639 Kasrışirin Antlaşması'ndan sonra uzun süren çatışmasızlık döneminin XVIII. yüzyılda bozulması, sınır bölgesine yakın olan Diyarbakır'ın, çevresindeki kale-kentler için lojistik destek merkezi olarak da kullanılmasına sebep olmuştur.

Bu çalışmada, 1743-1746 Osmanlı-İran savaşının da yaşandığı 1740-1746 tarihleri arasında Osmanlı merkezi yönetiminin Diyarbakır Kalesi cephanesine verdiği önem üzerinde durulacak ve bu cephane etrafında gelişen olaylar bağlamında Diyarbakır kent tarihinin bir kesitine ışık tutulmaya çalışılacaktır. Osmanlı yönetimi, zikredilen savaş yüzünden bu dönemde Diyarbakır Kalesi cephanesine payitaht İstanbul'dan yüklü miktarda mühimmat sevk etmiştir. Ayrıca Diyarbakır Kalesi'nde mevcut cephaneden ayrı olarak bir serasker takımı oluşturmuştur. Gönderilen mühimmat arasında yer alan barutun cephanede korunması için kırık olan barut varilleri tamir ettirilmiştir. Bu dönemde Nadir Şah'ın kuşattığı şehirlerden biri olan Musul'a Diyarbakır cephanesinden mühimmat gönderilmiş, azalan Diyarbakır Kalesi cephanesi ise Halep Kalesi'nden sevk edilen mühimmatla yeniden doldurulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Kalesi cephanesi, 1743-1746 Osmanlı-İran Savaşı, mühimmat, Musul, Halep

Abstract

It is seen that a significant part of the cities under Ottoman rule in the Early Modern Age is in the form of fortress-city. Diyarbakır is one of the remarkable cities of this type. The importance of Diyarbakır was increased by the fact that the fortress-city of Diyarbakır was close to the Iranian border, and that the Ottomans were in war with the states established in Iran for a long time. Breaking down the longtime peace period in the 18th century after 1639 Kasrışirin agreement caused Diyarbakır to be used also as a logistic support centre for the fortress-cities its around.

In this study, the importance of Diyarbakır Fortress armory given by Ottoman central administration between the years of 1740-1746, when the Ottoman-Iran war took place, will be emphasized and it will be tried to shed light on a section of the history of Diyarbakır in the context of the events around this armory. In this period, the Ottoman administration sent a large amount of ammunition from Istanbul to

* Makalenin hazırlanmasında yardımını gördüğüm muhterem hocam Doç. Dr. Recep Ahıshalı'ya teşekkür ederim.

** *Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bingöl / Türkiye, veyselgoger@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-2918-9180*

Makale Gönderim Tarihi: 26.03.2019
Yayına Kabul Tarihi: 03.05.2019

Diyarbakır. A *serasker takımı* (army ammunition) was formed ın addition to the ammunition existed in Diyarbakır Fortress. The broken gunpowder barrels were repaired in order to protect the gunpowder sent with the ammunition. In this period, ammunition was sent to Mosul, which is one of the cities surrounded by Nadir Shah, from Diyarbakır; then the reduced ammunition of Diyarbakır Fortress was refilled with the ammunition sent from the Fortress of Aleppo.

Keywords: Diyarbakır Fortress armory, 1743-1746 Ottoman-Iran war, ammunition, Mosul, Aleppo

Giriş

XVI. yüzyılın başlarında İran coğrafyasında beliren bir güç olan Safevîler, kısa sürede Osmanlılar için ciddi bir sorun haline geldiler. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde yapılan seferler başarılı olsa da Safevî Devleti varlığını sürdürmeye devam etti. İki devlet arasında XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ilk yarısında süren çatışmalar yerini, 1639 yılındaki Kasrışirin Antlaşması'yla uzun soluklu bir barış dönemine bıraktı.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Şah Hüseyin döneminde (1694-1722) ülke içinde başlayan isyanlar büyüyerek tehlikeli bir hal aldı. Bunlar içerisinde, Afgan Gılzaylar'dan olan Mir Üveys'in 1709'da başlattığı isyan dikkat çeker. Onun başlattığı isyanı bir zaman sonra devam ettiren oğlu Mir Mahmud, Kirman üzerine yürüdü ve 1722 yılında Safevî başkenti İsfahan'ı kuşattı. Muhasaraya dayanamayan Şah Hüseyin bir müddet sonra teslim oldu ve Mir Mahmud'a tacını devrederek tahttan çekildi. Ancak İsfahan kuşatması esnasında yardım getirmesi için veliahd ilan edilerek şehirden çıkarılan Şah Hüseyin'in oğlu Şehzade Tahmasb, bu durumu kabullenmeyerek Kazvin'de II. Tahmasb adıyla şahlık iddiasında bulundu. Bu arada Dağıstan bölgesinde Hacı Davud, İsfahan kuşatmasına yakın tarihlerde tekrar isyan ederek Şamahı, Şabran, Ereş ve Erdebil'i ele geçirmiş, I. Petro'nun bizzat ordunun başında bulunduğu Rus ordusu, 1722'de Derbent'e kadar ilerleyerek burayı kolayca zapt etmişti.[1]

İran coğrafyasında meydana gelen bu olayları yakından takip eden Osmanlı Devleti, 1722 yılında savaş için karar almış, ancak sefer için mevcut durumu izleyerek uygun zamanı beklemişti. Neticede 1723 yılının Mayıs ayında resmen savaş ilan edilerek İran'a, Kafkasya, Azerbaycan ve Irak bölgelerinden olmak üzere üç koldan saldırıya geçildi.[2] 1723 ile 1725 yılları arasında Tiflis, Kirmanşah, Revan, Tebriz, Gence, Hemedan ve Hürremabad gibi önemli yerler fethedildi.[3] Bu sıralarda Mir Mahmud'un şizofren tavırları nedeniyle Afgan ricali onun yerine yeğeni Eşref'in

1 İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010, s. 66-95; Özer Küpeli – İlker Külbilge, "III. Ahmed Devri'nde Osmanlı-İran İlişkileri", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, ed. İlyas Gökhan vd., Konya 2018, s. 681-686.

2 M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 21-22, 32-34; Özer Küpeli – İlker Külbilge, agm., s. 688-689.

3 Özer Küpeli – İlker Külbilge, agm., s. 689-691. Ayrıca Revan'ın fethi için bk. M. Münir Aktepe, *age.*, s. 45-70; Hemedan ve Hürremabad'ın fethi için bk. Veysel Göger, *Nâdir'in Vekâyi'-i Pür-Sanâyi'-i Bedâyi' Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 1-46.

tahta geçmesine karar vermişti. Eşref Şah'ın tahta oturmasıyla başlayan mücadele, Ekim 1727'de bir barış antlaşmasıyla neticelendi. Antlaşma sonrası her iki taraf arasında gerçekleşen elçi teatisinin tamamlanması ise 1729 yılı Ağustosunu buldu. Fakat bu esnada Şehzade Tahmasb'la birlikte hareket eden Avşarlı Nadir'in Eşref Şah'ı mağlup ederek, İsfahan'da kontrolü sağlaması ve Şehzade Tahmasb'ın gelerek burada 29 Kasım 1729'da II. Tahmasb adıyla tahta oturması, Osmanlılar açısından yeniden doğudaki sorunun büyümesine sebep oldu.[4]

1730 yılına gelindiğinde Avşarlı Nadir, İsfahan'ı Afganlılardan geri almış, Eşref Şah'ı ortadan kaldırmış ve Şehzade Tahmasb'ı tekrar Safevî tahtına çıkarmıştı. Nadir, kısa sürede Nihavend, Hemedan, Kirmanşah ve Tebriz'i ele geçirince, bu durum İstanbul'da büyük bir tepkiyle karşılandı ve uzun bir süredir devam eden sosyal ve iktisadî sorunları tetikleyerek III. Ahmed'in tahttan indirilmesine ve yerine I. Mahmud'un geçmesine yol açtı. Daha sonra harekete geçen Osmanlılar bir kısım yerlerin kontrolünü tekrar sağladılar. Bu arada II. Tahmasb'a siyasi açıdan ihtiyacı kalmayan Nadir, onu tahttan indirerek yerine II. Tahmasb'ın henüz birkaç aylık evladı olan Abbas'ı 1733 yılında III. Abbas adıyla tahta çıkardı ve kendisini de saltanat vekili ilan etti. Böylece Nadir, devletin bütün işlerinin yegâne karar vericisi konumuna geldi.[5]

1732 yılının Aralık ayında Zohab'tan Osmanlı topraklarına giren Nadir, 1735 yılına kadar sürecek savaşları da başlatmış oldu. Oldukça hareketli geçen bu dönemde Nadir, üzerine gönderilen komutanlardan Topal Osman Paşa ile Köprülüzade Abdullah Paşa'yı yenmeyi başardı, ancak uzun süre kuşatmasına rağmen Bağdat ve Kars'ı alamadı. Osmanlı'nın Rusya ile bozulan ilişkilerinin savaşa doğru gitmesi, Nadir'in de çeşitli sebeplerle barışa yanaşması, iki taraf arasında 1736'da Mugan'da barış görüşmelerinin gerçekleşmesini ve sonra bir sükûnet dönemine girilmesini sağladı. Bu dönemde aslında savaşa son verilmese de her iki tarafın farklı problemleri nedeniyle dile getirilmeyen bir mutabakat oluştu.[6]

8 Mart 1736 tarihinde Nadir, Şah unvanını alarak ilk Avşar hanedanı hükümdarı olarak tahta geçti. Güçlü ve aktif bir hükümdar profili sergileyen Nadir Şah, 1740'ta Türkistan'a, 1741'de Dağıstan'a sefer düzenledi. Ağustos 1743'te Kerkük'ü ele geçirdi, ardından Musul'u yaklaşık bir ay kuşattıysa da alamadı. 1744'teki Kars muhasarası da başarısız oldu. Neticede 1746'da yapılan Kerden Barışı ile 1723'ten beri aralıklarla devam eden savaş haline son verildi.[7]

Osmanlılar yukarıda özetlenen uzun savaş dönemi boyunca doğu sınırındaki kale-kentleri cephane ve erzak bakımdan devamlı takviye etmişlerdir. Sürekli savaş durumunun oluşturduğu tedirginlikle, merkezden oldukça uzak olan bu bölgelerde olası saldırılara karşı gerekli tedbirleri alarak şehirlerin savaşa hazır durumda olmasına azami gayret göstermişlerdir.

Bu çalışma, Nadir Şah'ın ülkesini fetihlerle genişletmeye başladığı bir sırada, Osmanlıların Irak-ı Arap bölgesine yaptığı harekâtın öncesi ve sonrası döneminde (1740-1746) Diyarbakır

4 İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 150-173.

5 *Agt.*, s. 171-211.

6 *Agt.*, s. 214-254.

7 *Agt.*, s. 243-244, 272-273, 289-290, 306-333.

Kalesi cephanesine odaklanarak, cephane mühimmatı açısından burada gerçekleşen hareketliliği incelemektedir. Diyarbakır Kalesi'nin mevcut mühimmatı, İstanbul'dan gönderilen mühimmat malzemeleri, Nadir Şah'ın 1743 Musul kuşatması öncesi Diyarbakır'dan Musul'a gönderilen mühimmat bu bakımdan değerlendirilecektir. Ayrıca payitahttan ve diğer yerlerden Diyarbakır'a, Diyarbakır'dan da Musul'a gönderilen cephane mühimmatının sevkiyat sürecine eğilerek, 18. yüzyıl ortasında İran savaşları bağlamında Osmanlı Devleti'nin lojistik organizasyonunu Diyarbakır örneğinde görme imkânı aranacaktır.

1. Doğudaki Savaş Tehlikesine Karşı Osmanlı Devleti'nin Tutumu

XVIII. yüzyıl öncesi İran savaşlarında sınır boylarındaki kaleler Osmanlılar tarafından tahkim edilmiş ve lojistik üs olarak kullanılmış olup, bu durum XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Nitekim İran'daki karışıklıkların artması üzerine Osmanlı yönetimi 1722'de Erzurum ve Bağdat kalelerini tahkim etmiş, Van Kalesi'ne de merkezden ve çevre kalelerden cephane takviyesi yapmıştır.[8] Bu, olası tehlikeye karşı kale cephanelerinin takviye edilmesi durumu, anlaşıldığı kadarıyla devletin tipik bir savunma refleksi olarak bütün XVIII. yüzyıl İran savaşlarında devam etmiştir.[9] Ayrıca Osmanlı Devleti'nin tek bir orduyla yaptığı güçlü seferler yerine, XVIII. yüzyılda kuzeyden güneye bütün bir doğu sınırını değişik cephelere ayırarak farklı komutanlar/seraskerler emrine vermesi, çatışmaların aralıklarla ve uzun süre devam etmesi, bu komutanlara verilecek serasker takımının (ordu mühimmatı)[10], her an kullanılabilecek durumda sınır veya sınıra yakın kale cephanelerinde ayrı olarak muhafaza altında tutulmasına yol açmıştır. Böylece bir tehlike belirdiğinde ya da saldırı kararı alındığında merkezden oldukça uzaktaki bu sınır bölgelerinde orduların hızlıca hareket etmesine olanak sağlanmıştır.

8 Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 115-116. 1715 Mora seferi esnasında ilgili bölgedeki kalelerde de Osmanlı yönetiminin benzer uygulamalar gerçekleştirdiği görülmektedir [Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 183-194].

9 Bu durumun doğu sınır kalelerinde sadece cephaneyi değil, asker ve zahireyi de kapsadığı söylenebilir. 1743 Şubatında Van Beylerbeyi, şehrin diğer yöneticileri ve ileri gelenleri ile ahaliye hitaben yazılan fermanda bu açıkça görülmektedir: "Hâlâ İrân şâhı olan rutbetlü Nâdir Şâh bir kaç senden beru Derbend ve Dağıstan taraflarında tâ'ife-i Lezgiye ile iş'âl-i nâ'ire-i kâr-zâr ve havâlî-i merkûmede geşt ü güzâr üzre olduğundan hudûd-ı İrân'a mülâhık olan serhadâtın mühimmât ve asâkir ve cebehâne ve zahâyir ile takvîyet ve istihkâmları lâzım-ı rüsûm-ı hazm ve ihtiyâtdan olmak hasebiyle mukaddemâ Bağdâd ve Kars ve Çıldır ve Erzurum câniblerine husûsan müntehâ-yı a'zam-ı serhadâtdan olup sedd-i serîr-i Memâlik-i mahrûsem olan Van Kal'ası gibi hısn-ı hasîn ve kufl-ı müstahkem ve metînin asâkir ve mühimmât ve cebehâne ve zahâyir ve edevât ile rasânet ü metânetle fevka'l-gâye sarf-ı makderet ve el-yevm cebehâne ve asâkir ve mühimmât ve zahâyir cihetlerinden lâzım gelen noksânlarının tekmîline dahi kemâl-i germiyyet ile kıyâm ve mübâşeret olunup..." [Yahya Koç, *149 Numaralı Mühimme Defteri (1155-1156/1742-1743), İnceleme-Çeviriyazı-Dizin*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 535-537, aynı konuyla ilgili Bitlis, Hakkari, Hoşab hâkimine ve Van eyaletindeki livalara yazılan ferman için bk. s. 537-540; Ayrıca doğudaki kalelere bu dönemde Gümüşhane'den yapılan katkı için bk. Temel Öztürk, "İran Seferleri Organizasyonunda Gümüşhane'nin Rolü (1723-1746)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S 14, (2013), s. 9-18].

10 Serasker takımı, bir belgede "mühimmât-ı seferiye takımı" olarak da geçmektedir. Bk. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet-Askeriye (BOA.C.AS.) nr. 831/35442.

Bu ifade edilen durumun önemli bir örneği 1743-1746 Osmanlı-İran savaşlarında görülmektedir. Nadir Şah'ın 1743 yılının Haziranında Zohab'daki Leylan mevkiinden Osmanlı sınırını geçerek başlattığı, Hille, Şehrizor ve Kerkük'ü ele geçirerek 21 Eylülde Musul'u kuşatma altına aldığı[11] yeni savaş döneminin öncesinde Osmanlılar gerekli tedbirleri almaya çalışmışlardır. Nadir Şah'ın yapacağı bu Irak-ı Arap seferi öncesi bölgeye yakın bir iç kale konumundaki Diyarbakır Kalesi'nde serasker takımı teşekkülü için Osmanlı yönetiminin harekete geçtiği görülmektedir.

2. Diyarbakır Kalesi'nde Mükemmel Bir Serasker Takımı Oluşturma Planı

Osmanlı yönetimi, Diyarbakır Kalesi'nde mevcut kale cephanesinden ayrı bir mahalde serasker takımı teşekkülü için[12] 1740 yılında çalışmalara başlamıştır.[13] Farklı kaynaklardan oluşturulacak serasker takımının defteri cebecibaşı marifetiyle hazırlanarak bir telhisle sadrazama sunulmuştur. Sadrazamın 26 Ağustos 1740'taki buyruldusuyla mühimmatın temini için gerekli hükümlerin yazılmasına başlanmıştır. Burada hazırlanan deftere göre serasker takımının çeşitli kaynaklardan bir araya getirilmesi planlanmıştır. Bu savaş mühimmatının bir kısmının İstanbul'daki Cebehane-i Âmire ile Diyarbakır, Kerkük, Nusaybin ve Musul kalelerindeki cephane mevcutlarından, diğer bir kısmının ise İstanbul ile Diyarbakır ve çevresinden satın alınarak toplanmasına karar verilmiştir. Konumuz olan Diyarbakır Kalesi cephanesinden serasker takımı için verilecek mühimmat listesi Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. *Diyarbakır Kalesi'nde Ayrı Bir Mahalde Mükemmel Bir Serasker Takımı Oluşturulması İçin Diyarbakır Kalesi Cephanesinden Verilecek Mühimmat Listesi (1740)*

Barut-ı siyah Kantar: 350	Kurşun Kantar: 80	Ahen-i ham Kantar: 20	Mismar-ı mütenevvia Kantar: 20	Kılıç Adet: 100	Tüfenk-i kara demir Adet: 200	Birer kiselü silah Adet: 30
Vezne Adet: 30	Mızrak demreni maa dingil Adet: 600	Garar-ı sâyishane Çift:100	Tobra Adet: 500	Urgan-ı salar Adet: 100	Urgan-ı sâyishane Çift: 50	Kenevir bezi Top:150
Kalay Kıyye: 50	Kağıt hartuç Deste: 150	Çelik-i frengi Kıyye: 100	Ahen kürek maa kabza Adet: 150	Kazgan Adet: 85	Tencere maa kapak Adet:137	Lengerî Adet: 150
Sahan Adet: 184	Kefgir kefçe Çift: 65	Süzgi Adet: 20	İbrik-i dest Adet:90	Maşraba Adet: 25	Fenar-ı nühas Adet: 120	Leğen-i cameşuy Adet: 20

Kaynak: BOA.C.AS. nr. 979/42664, s. 2.

11 İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 289-290.

12 "medîne-i mezbûre kal'asında başkaca bir mahalde hıfz etdirilmek üzere, mükemmel serasker takımı mühimmât-ı cebehâneyi kabza…". Bk. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emiri-Mahmud I (BOA.AE.SMHD.I.) nr. 54/3303, s. 1.

13 BOA.C.AS. nr. 979/42664, s. 1-2.

İstanbul'da hazırlanan serasker takımı defterinde Musul, Kerkük ve Nusaybin kalelerinden gönderilecek mühimmat da Tablo 1'deki gibi ayrı ayrı belirtilmiştir. Bunlara İstanbul'daki Cebehane-i Âmire'den sevk edilecekler ve İstanbul ile Diyarbakır ve çevresinden satın alınacaklar da eklenmiştir. Neticede tüm mühimmat toplanarak tek liste haline getirilmiştir. Kalelerden alınacak mühimmat türünün sayısal olarak dağılımının çoktan aza Musul, Diyarbakır, Kerkük ve Nusaybin şeklinde olduğu görülmektedir. Ayrıca ateşli silahlar için elzem bir konumda bulanan ve toplam listede yer alan 2.500 kantar barut-ı siyahın, çok büyük bir kısmına tekabül eden 2.120 kantarının Cebehane-i Âmire'den, geriye kalan 350'sinin Diyarbakır'dan, 30'unun ise Nusaybin'den alınmak üzere planlandığı anlaşılmaktadır. Serasker takımının tam listesi Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. *Diyarbakır Kalesi'nde Oluşturulması Planlanan Serasker Takımı (1740)*

Barut-ı siyah: Kantar: 2500	Kurşun: Kantar: 650	Ahen-i ham: Kantar: 200	Fitil-i Mısrî Kantar 40	Mismar-ı mütenevvia Kantar: 70	Rişte-i penbe Kıyye: 40	Bükülmüş fitil-i penbe Kıyye: 20
Kılıç Adet: 1.000	Birer kiselü silah maa vezne Adet: 600	Mızrak-ı mekemmel Adet: 1.000	Ahen kazma Adet:10.000	Kabza-i kazma Adet: 10.000	Ağaç kürek: Adet: 10.000	Garar-ı çalpare Çift: 300
Garar-ı sâyishane Çift: 1.000	Garar-ı seklim Çift: 2.500	Tobra: Adet: 10.000	Kilim-i sâyishane Adet:500	Çuval-ı dakik Çift: 500	Çerge-i sekban maa sütun Kıta: 100	Çadır maa sütun Kıta: 100
Çeşme Adet: 150	Sargı-i keçe Adet: 2.000	Urgan-ı salar Adet: 1.000	Urgan-ı sâyishane Çift: 2.000	Gazil Kıyye: 100	Kınnap Kıyye: 80	Frengî sicim Top: 1.500
Yelken bezi Top: 100	Kenevir bezi Top: 250	Sincan bezi Top: 500	Meşk maa avani Çift: 100	Koğa-i saka Adet: 100	Maslak Adet: 100	Kabare-i arka Adet: 300
Bıçak Adet: 100	Semer-i saka Adet: 70	Kisve maa şalvar Adet: 50	Çaprast saka Adet: 50	Kamçı-i saka Adet: 50	Kantarma-i saka Adet: 50	Çizme-i saka Çift: 50
Meşin-i sade Adet: 200	Meşin kise Adet: 800	Kavsale Adet: 25	(…) maa kabza Adet: 200	(…) Adet: 2.000	(…) maa kabza Adet: 100	Destere Adet: 100
Burgu-i mütenevvia Adet: 200	Çatal çeküç maa kabza Adet: 50	Battal keser maa kabza Adet: 50	İki yüzlü keser maa kabza Adet: 30	Poladi keser maa kabza Adet: 30	Güştere Adet: 20	Rende Adet: 20
Nişan-keş Adet: 20	Daldız Adet: 20	Tîr-i teber Adet: 20	Gûşebend Adet: 20	Yek-deste Adet: 20	'Işkı Adet: 30	Eğe demiri Adet: 20
Gönye-i neccar Adet: 20	Muc kalem Adet: 20	Terazu-yı benna maa heva Adet: 15	Eğe doruğu Adet: 20	Bıçkı-i hızar maa tomruk Adet: 15	Çeküç taşçı maa kabza Adet: 30	Tarak taşçı maa kabza Adet: 30

Mıtraka-i taşçı maa kabza Adet: 30	Külünk-i taşçı maa kabza Adet: 30	Ağaç makara Adet: 20	Tırpan maa kabza Adet: 100	Kalay Kıyye: 200	Nışadır Kıyye: 20	Kağıt hartuç Deste: 600
Güherçile Kıyye: 200	Kükürt Kıyye: 250	Şem'-i bal Kıyye: 70	Asel-i şem' Kıyye: 30	İsfidac Kıyye: 15	Mumya Kıyye: 5	Terementi Kıyye: 50
Revgan-ı neft Kıyye: 100	Revgan-ı zeyt Kıyye: 100	Revgan-ı bezir Kıyye: 100	Revgan-ı şir Kıyye: 150	Revgan-ı pih Kıyye: 200	Sakız-ı çam Kıyye: 50	Mastaki Kıyye: 15
Kibrit Kıyye: 15	Sülümen Kıyye: 2	Sıçanotu Kıyye: 2	Anzarot Kıyye: 30	Mürr-i sâfi Kıyye: 30	Kardaş kanı Kıyye: 1	Zaç-ı Kıbrıs Kıyye: 30
Şab Kıyye: 30	Züncüfre Kıyye: 3	Kilar-meni Kıyye: 100	Hınna-i Mekkî Kıyye: 20	Günlük Kıyye: 10	Jive Kıyye: 2	Dakik-i bakla Kıyye: 60
Dakik-i mercimek Kıyye: 60	Dakik-i şa'ir Kıyye: 60	Elek gırbal Adet: 6	Kettan-ı Mısrî Kıyye: 50	Penbe-i ham Kıyye: 15	Tıraş-ı serv Kıyye: 60	Tıraş-ı çam Kıyye: 60
Tutkal Kıyye: 20	Çiriş Kıyye: 20	Sünger Kıyye: 10	Mükemmel alat-ı cerrahan Takım: 3	Kilid-i kal'a Adet: 10	Kilid-i anbar Adet: 10	Kilid-i asma-i kebir, sağir Adet: 20
Dibek maa dest Adet: 5	Beray-ı vezn kantar [Adet:] 6	Çelik-i Firengî Kıyye: 150	Çuvaldız: Adet: 1.000	Balta-i hatab maa kabza Adet: 300	Balta-i Macarî maa kabza Adet: 150	Ahen kanca maa kabza Adet: 200
Külünk-i Ferhadi yapağı ve kazma kolu maa kabza Adet: 300	Çivi kama Adet: 100	Ahen bayrak Adet: 100	Ahen makara Adet: 10	Ahen varya maa kabza Adet: 30	Ahen küskü Adet: 30	Zincir boyunduruk Adet: 6
Burgu-i lağım kefçe Adet: 20	Meşale maa kabza Adet: 50	Ahen kürek maa kabza Adet: 200	Harbe-i yeniçeri maa huban maa kabza Adet: 300	Kazma-i lağım maa kabza Adet: 100	Keser-i lağım Adet: 50	Kürek-i lağım Adet: 3
Kandil-i lağım Adet: 50	Kubur-ı lağım Adet:50	Kalıb-ı kurşun Adet: 300	Tane-i kurşun Adet: 200	Demir sac Adet: 150	Kazgan Adet: 120	Tencere maa kapak Adet: 230
Lengerî Adet: 800	Sahan Adet: 200	Kefgir kefçe, Çift: 120	Tabe: Adet: 100	Süzgi Adet: 30	İbrik-i dest Adet: 150	Maşraba Adet: 40
Fenar-ı nühas Adet: 150	Leğen-i cameşuy Adet: 30	Güğüm-i ocak Adet: 60	Güğüm-i revgan Adet: 7	Debbe-i revgan Adet: 50	Kaşık Deste: 1.000	Meşin sofra Adet: 800
Kabza-i mütenevvia Adet: 100	Nal-ı esb Geym: 500	Nal-ı ester Geym: 500	Mıh-ı mütenevvia Adet: 40.000	Sepet-i kazık Adet: 50	Seng-i çakmak Adet: 40.000	Zift Kantar: 20
Katran Kantar: 20	Kavirelik Kantar: 20	Tüfenk-i kara demir Adet: 1.000				

Kaynak: BOA.C.AS. nr. 979/42664, s. 2.

Tablo 2'de gösterilen serasker takımı incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin bu listeyi hazırlarken bir ordu mühimmatı takımını en ufak ayrıntısına kadar hesapladığı tespit edilmektedir. Tüfek, kılıç ve mızrak gibi savaş silahları; kazan, tencere ve kepçe gibi yemek gereçleri; garar, çuval ve torba gibi taşıma malzemelerinin yanı sıra baruttan çuvaldıza kadar hemen her türlü mühimmatı içeren bir listenin oluşturulduğu söylenebilir.

Diyarbakır Kalesi'nde teşekkülü planlanan ve Tablo 2'de belirtilen serasker takımının bir benzerinin hemen aynı tarihte Trabzon, Erzurum ve Kars kalelerinde de olması bize bunları karşılaştırma imkânı vermektedir.[14] Bu üç kaledeki serasker takımı tıpkı Diyarbakır'daki gibi kale cephanesinden ayrı olarak tasnif edilmiştir. Bu takımlar ile Diyarbakır'da oluşturulması planlanan serasker takımı neredeyse birebir aynı tür mühimmattan oluşmaktadır. Hatta bu mühimmatın sıralaması bile çok büyük oranda aynıdır. Bununla beraber serasker takımlarında yer alan mühimmatın miktar olarak karşılaştırması yapıldığında, tür bazında hepsinin birbirine miktar farkları bulunmaktadır. Bunlar içerisinde kılıç, demir kazma, ağaç kürek, garar ve torba gibi bazı mühimmat en fazla Diyarbakır'da oluşturulması planlanan serasker takımında yer almaktadır.

Diyarbakır'da mevcut kale cephanesinden ayrı bir mahalde teşekkül ettirilmesine karar verilen serasker takımı için gerekli çalışmaların başladığı sırada, Diyarbakır kale cephanesi yoklamasının da yapılması emredilmiştir. Bu yoklamada hazırlanan liste bize Diyarbakır cephanesinin o zamanki durumunu göstermekle birlikte, daha sonra buradan başka yerlere yapılan sevkiyatı da takip etmemize olanak sağlayacaktır.

3. Diyarbakır Kale Cephanesinin Sayımı (1740)

Osmanlı Devleti'nin zaman zaman kalelerdeki top, gülle, barut gibi her türlü mühimmatı yoklatarak mevcut miktarı tespit ettiği ve görülen eksiklikleri tamamlamaya çalıştığı bilinmektedir.[15] 18. asırdaki İran savaşları sebebiyle Osmanlıların, aynı şekilde doğu sınırındaki kalelerin cephane yoklamalarını yaptırdığı görülmektedir. Örneğin 1740'ta Diyarbakır, Kerkük, Nusaybin kalelerinde bulunan mühimmatın yoklama defterlerinin hazırlanarak İstanbul'a gönderilmesi için emir verilmiştir.[16] 1741'de ise Trabzon Kalesi'ndeki tophane malzemesinin bildirilmesi istenmiştir.[17]

14 Karşılaştırma için bk. Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 368-374. Arşiv kayıtları bir kaledeki serasker takımının ihtiyaç durumunda başka kalelere gönderildiğini de kanıtlamaktadır. Örneğin, 5 Temmuz 1741 tarihinde, Erzurum'daki serasker takımından Kars Kalesi'ne gönderilmek üzere tertip olan mühimmat için bk. BOA.C.AS. nr. 226/9578, s. 2.

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları*, C II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 48, 51.

16 Bu belgeye göre, daha önce de benzer bir emir gönderildiği, ancak cevap gelmemesi üzerine emrin yenilendiği anlaşılmaktadır (BOA.C.AS. nr. 1030/45169). Aynı emrin şeriyye sicilindeki sureti için bk. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C 3, ed. Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2014, s. 183-184.

17 Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, s. 46.

Bunlar içerisinde 1740 yılındaki Diyarbakır Kalesi cephanesinin yoklama listesi elimizde bulunmaktadır. 1 Eylül 1740 tarihindeki ferman gereğince, 18 Eylül 1740'ta Diyarbakır Beylerbeyi, Diyarbakır voyvodası, kale dizdarı ve topçubaşı hazır olduğu halde, Amid kadısı huzurunda kale cephanesi açılarak sayım yapılmıştır. Üç başlık altında cephane listelenmiştir. Bu başlıklar; top arabası mühimmatı, tophane mühimmatı ve cephanede mevcut olan mühimmat şeklindedir. Bunlar arasında 21'i kırık, 2'si çalışmaz durumda olan toplam 84 top[18], çeşitli boyutta 9.560 gülle, 16 havan humbarası, 5.000 el humbarası, 450 varil barut, 4.500 çakmaklı tüfek, 10 fitilli tüfek, 36 namlı tüfek, 140 çalışmaz durumda çakmaksız tüfek, 600 kılıç, 150 mızrak, 140 yay ve 10 sandık ok göze çarpmaktadır.[19]

Bu tarihe yakın bir zamanda Diyarbakır Kalesi'nde mevcut cephaneden ayrı olarak kalenin farklı bir yerinde serasker takımının oluşturulması için çalışmalara başlandığı ve bunun için Diyarbakır Kalesi cephanesinden de verilecek mühimmatın olduğu yukarıda ifade edilmişti. Bu açıdan Tablo 1'de gösterilen Diyarbakır Kalesi cephanesinden verilecek mühimmat ile çok yakın bir tarihte bu cephanede yapılan yoklama listesi karşılaştırıldığında, yoklama öncesinde serasker takımı için listede belirtilen mühimmatın ayrıldığını düşündürecek deliller vardır. Örneğin, verilecek mühimmat listesinde lengerî, sahan ve fenar-ı nühas gibi bazı malzemeler mevcutken bunlar cephane yoklama listesinde yer almamaktadır. Ayrıca maşrapa, kazgan, tencere ve kapak gibi bazı mühimmatın miktarı cephane yoklama listesindeki aynı tür mühimmattan fazladır.

Diyarbakır Kalesi cephanesinde yapılan bu yoklama ile Osmanlı merkezi yönetimi elindeki veriyi güncelleyerek, daha sonra Nadir Şah'ın kuşatma altına alacağı Musul Kalesi için gerekli mühimmatın sağlanmasında, Diyarbakır'dan yapılabilecek olası desteğe altyapı oluşturmuştur. Diyarbakır Kalesi cephanesindeki bu hareketliliğe geçmeden önce, kronolojik olarak önde olmasından dolayı, kalenin farklı bir yerinde oluşturulan serasker takımının nasıl ve hangi kanallardan temin edildiğine bakmak, bize gerçekleşen lojistik organizasyonu göstermesi bakımından öne çıkmaktadır.

4. Diyarbakır Kalesi'nde Serasker Takımı Oluşturma Süreci

Osmanlı Arşivi'ndeki kayıtlar, Osmanlı yönetiminin Diyarbakır Kalesi'ndeki serasker takımının teşekkülüne büyük önem verdiğini ortaya çıkarmakla beraber, serasker takımının oluşturulma sürecini takip etmemize de olanak sağlamaktadır. Diyarbakır, Nusaybin, Musul ve Kerkük kaleleri cephanelerinden çıkarılan mühimmat haricinde, özellikle İstanbul'dan

18 1733 yılında Diyarbakır Kalesi'nde yapılan sayımda, iç kale tophanesi, viran kale ve kale surlarında 21 tanesi kırık olmak üzere toplam 125 adet top bulunduğu görülmektedir (*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C 2, ed. Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2013, s. 98-100). 1610 yılına ait bir başka sayımda Diyarbakır Kalesi'nde 23'ü mahzende, 53'ü kale üzerinde toplam 76 adet top bulunduğu tespit edilmiştir. Bunların 21 tanesi çalışamaz durumdadır (Ömer İşbilir, "Erzurum, Diyarbakır ve Van Kaleleri Mühimmâtına Dair", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, ed. Hayrunnisa Alan vd., Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 423, 426).

19 Cephanenin tam listesi için bk. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C 3, s. 192-195.

gönderilenlerin sevk süreci ile Diyarbakır çevresinden sağlanacak mühimmatın temini için yapılan organizasyon ve yazışmalar bu bakımdan dikkat çekicidir.

İstanbul'da, gerek Cebehane-i Âmire mevcudundan gerek satın alma yoluyla temin edilen mühimmatın cebecibaşı marifetiyle hazırlanarak gemilere yüklenmesi ve deniz yoluyla İskenderun Limanı'na ulaşması planlanmıştır.[20] Mühimmatın, İskenderun Limanı'ndan kara yoluyla Diyarbakır'a nakli için ihtiyaç duyulan yük hayvanlarının nerelerden sağlanacağı ise 8 Eylül 1740 tarihli fermanda belirtilmiştir. Buna göre toplamda 1.300 yük hayvanı gerekmektedir. Bunların 400'ü Halep, 400'ü Rakka, 400'ü Adana eyaleti ve 100'ünün de Ayıntab sancağından temin edilmesi için zikredilen yerlere ayrı ayrı emirler gönderilmiş ve belirtilen miktarda yük hayvanını talep edilen müddette İskenderun İskelesi'nde hazır etmeleri istenmiştir.[21]

İstanbul'dan görevlendirilen Ali Çavuş, mübaşir olarak[22] bu işin sorumlusu tayin edilmiş, ancak bu organizasyonun hakkıyla yerine getirilmesi için büyük ihtimam gösterilmesi gerektiğinden, Diyarbakır valisinin de adamlar göndererek durumu takip etmesi istenmiştir. Mübaşir Ali Çavuş'a, belirtilen yerlerden zikredilen miktarda yük hayvanını temin ederek İskenderun Limanı'na getirmesi, yük taşıyıcılara ücretlerini verdikten sonra mühimmatın hayvanlara yüklenerek düzgünce taşınmasını sağlaması, geçilen ve konaklanan menzillerde gerektiği şekilde muhafaza edilerek Diyarbakır'a ulaştırması, burada cebecibaşı vekiline teslim etmesi, ondan türü ve miktarı belirtilmiş olacak şekilde mühürlü listeyi ve temessükü alıp İstanbul'a geri dönmesi için emir verilmiştir. Ayrıca tüm bu taşıma masraflarının Halep muhassıllığı gelirinden karşılanması istenmiştir.[23]

Diyarbakır ve çevresinden sağlanacak mühimmat arasında ise 10.000 adet ağaç kürek, 10.000 adet kazma ve balta saplarının (çub/kabza) temin süreci dikkat çekmektedir. Anlaşılan Diyarbakır Kalesi'ne yakın olması dolayısıyla ilk olarak bu ağaç kürek ve kazma saplarının Palu kazasında Akdağ adıyla anılan dağdan kesilerek hazırlanması istenmiştir. Ancak Palu kazasındaki Akdağ'ın Keban ve Ergani madeni arasında bulunması yüzünden, Akdağ'daki ağaçların yirmi yıldan beri kesilerek madenlerin ateş ihtiyacı için kullanıldığı ve dağda ağaç kalmadığı öğrenilince, bu sefer yeterli ağaç olduğu belirtilen ama daha uzaktaki Kemah ve Gercanis (Refahiye) dağlarından zikredilen ağaç kürek ve kazma saplarının temini yoluna gidilmiştir. Erzurum Gümrük Emini, Kemah ve Gercanis kadıları ile Kemah Voyvodası'na hitaben yazılan fermanda bu durum belirtilerek, hızlı bir şekilde Kemah ve Gercanis dağlarından bunların kesilip hazırlanarak ilkbahardan önce Diyarbakır'a gönderilip teslim edilmesi emredilmiştir.[24] Bu ağaç kürek, kazma ve balta saplarının parası ve taşıma ücretlerinin Diyarbakır voyvodalığı gelirinden verilmesi

20 BOA.C.AS. nr. 979/42664, s. 1; *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C 3, s. 292-294.

21 *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C 3, s. 292-294.

22 Mübaşir Ali Çavuş, aynı zamanda 1 Eylül 1740 tarihli Diyarbakır Kalesi cephanesi yoklama emrini götüren kişidir (*Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C 3, s. 192-195).

23 *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C 3, s. 292-294.

24 *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C 3, s. 257-258.

istenmiştir.[25] Yine Diyarbakır çevresinden sağlanacak mühimmat arasında gösterilen 490 kantar kurşunun Gümüşhane madeninden, 700 kılıcın da Eslatine? Köyü'nden temin edileceği belirtilmiştir.[26]

Arşiv belgeleri Diyarbakır Kalesi'nde oluşturulan serasker takımı içinde yer alan 2.500 kantar barutun konacağı varillerin de merkezden büyük bir titizlikle kontrol edilerek onarıldığını ortaya koymaktadır. Diyarbakır cephanesindeki varillerin kırık olduğunu öğrenen merkezi yönetim, bu varillerin 335 adedinin tamiri için İstanbul'dan bir varilci göndermiştir. Kırık varillerin tamiri için gereken 2.400 adet çember (varil çubuğu), 70 adet varil tahtası ve 350 adet koyun postu Diyarbakır'dan temin edilmiş, bu malzemelerin, İstanbul'dan gönderilen varilcinin ve varil üzerine deri çekmesi için tutulan ustaların ücreti Diyarbakır voyvodalığı gelirinden karşılanmıştır. 10 Ağustos 1741 tarihinde ilgili tarafların gerekli ücretleri teslim aldığına dair hüccet-i şeriyye hazırlanmıştır.[27]

5. Diyarbakır Kale Cephanesinden Musul Kalesi'ne Yapılan Mühimmat Sevkiyatı (1743)

Nadir Şah'ın 21 Eylül 1743 tarihinde kuşatma altına aldığı Musul Kalesi'nin[28] ihtiyaçları, muhasara öncesinde Osmanlı yönetimi tarafından giderilmeye çalışılmıştır. Bu mühimmatın bir kısmının Diyarbakır Kalesi cephanesinden karşılandığı tespit edilmektedir. Musul Kalesi'ndeki şahi top arabaları eskidiğinden bunların tamiri amacıyla Diyarbakır Kalesi cephanesinde bulunan ihtiyaç malzemelerinin kelekler ile Musul'a gönderilmesi için gerekli hükümlerin yazılmasına dair onayı sadrazam 13 Temmuz 1743'te vermiştir.[29] 14 Temmuz 1743 tarihli ordu defterdarına hitaben yazılan fermanda da bu durum aynen belirtilmiştir. Bu fermandan Musul'da tamire muhtaç şahi top arabası miktarının 80 kıta olduğunu da öğreniyoruz.[30] Ayrıca sevk edilecek mühimmatın kelekler vasıtasıyla gönderilmesinin planlanması dikkat çekmektedir. Kelek, kesilen keçi derilerinin hiçbir yırtılmaya meydan vermeden özenle yüzülmesiyle çıkarılan tulumların şişirilmesi ve birbirine bağlanmasından sonra üzerlerine çekilen direklerden oluşan bir saldır. Önceki dönemlerden beri Diyarbakır, Musul ve Bağdat arasında Dicle nehri vasıtasıyla yapılan taşımacılık faaliyetinde keleklerin kullanıldığı bilinmektedir. Kara yoluna oranla ucuz, hızlı ve rahat olması sebebiyle bu taşımacılığın tercih edildiği görülmektedir.[31] Bu yüzden 1743 yazında

25 BOA.C.AS. nr. 979/42664, s. 1. Ödenecek ücretle ilgili ayrıca bk. BOA.C.AS. nr. 226/9577.

26 BOA.C.AS. nr. 979/42664, s. 1-2. Buradaki telhiste kurşunun Gümüşhane madeninden temin edileceği yazılmış, sayfa 2'de yer alan cephane tertip defterinde ilgili mühimmatın yanına Keban madeni notu düşülmüştür.

27 BOA.AE.SMHD.I. nr. 54/3303, s. 1-4; BOA.C.AS. nr. 421/17480.

28 İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 290.

29 BOA.C.AS. nr. 831/35442.

30 BOA.C.AS. nr. 861/36860.

31 Osmanlı devrinde kelekle yapılan taşımacılık için bk. Cengiz Orhonlu – Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XIII/17-18, (1963), s. 77-102; Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, LXV/243, (2001), s. 655-665; Fasih Dinç, "Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özcoşar vd., İstanbul 2018, s. 61-100.

Diyarbakır'dan Musul'a sevk edilecek malzemeler için aynı ulaşım şeklinin tercih edilmiş olması şaşırtıcı değildir. Gönderilecek mühimmat listesi Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. *Diyarbakır Kalesi Cephanesinden Musul Kalesi'ne Gönderilecek Top Arabası Mühimmatı Listesi (1743)*

Tekerlek Adet 106:1,5kıyye 40: 1 kıyye +_____ 146	Tomruk mükemmel Adet: 37	Kantarma Adet: 150	Koşum kayışı Adet: 198	Dingilbaşı çivisi Adet: 216	Cıvata Adet: 196	Taban demiri Adet: 167
Dingil ve ok Adet: 216	Dülger Adet: 254	Haç ağacı çivisi Adet: 134	Kefçe Adet: 100	Çenberlik çubuk demir Adet: 58	Haç ağacı demir bilezik Adet: 52	Mismar-ı mütenevvia Kıyye: 104
Mismar-ı taban Kıyye: 80	Dingil[1] çivisi Adet: 28	Esasid parmak Adet: 150	Uçurdem demiri Adet: 48	Demirli maymuncuk Adet: 72	Terazu tahtası Adet: 50:1kıyye	Ok, çatal Adet: 50

Kaynak: BOA.C.AS. nr. 831/35442.

Tablo 3 incelendiğinde, burada zikredilen mühimmatın, 18 Eylül 1740 yılında Diyarbakır Kalesi cephanesi yoklamasında tutulan listenin "top arabası mühimmatı" başlıklı ilk kısmının hemen aynısı olduğu ortaya çıkmaktadır.[32] Yani 1740 yılında yapılan yoklamada Diyarbakır Kalesi cephanesinde mevcut top arabası mühimmatının neredeyse tamamının 1743 yılında Musul Kalesi'ne gönderildiği anlaşılmaktadır.

Nadir Şah'ın saldırısı öncesi, top arabası dışında, barut ve başka tür mühimmatın da Musul ve Kerkük kalelerine gönderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. 6 Ağustos 1743 tarihli Diyarbakır valisine hitaben yazılan fermanda, Musul ve Kerkük kalelerinde hazır bulundurulması için ne kadar barut ve sair mühimmat gerekliyse kale cephanesinden gönderilmesi istenmiştir.[33]

6. İstanbul ve Halep'ten Diyarbakır'a Yapılan Mühimmat Sevkiyatı

Nadir Şah'ın Irak-ı Arap seferi öncesi Musul Kalesi'ne Diyarbakır'dan mühimmat sevkiyatı gerçekleştiği sırada, İstanbul'dan Diyarbakır Kalesi'ne mühimmat gönderildiği tespit edilmektedir. Bu mühimmat da daha evvel zikredilen serasker takımı gibi İskenderun Limanı'na gönderilmiş, oradan yük taşıyıcı hayvanlar vasıtasıyla Diyarbakır'a ulaştırılmıştır. Enderun-ı hümayun

32 Karşılaştırma için bk. *Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi*, C 3, s. 193. Tablo 3'teki bazı kelimelerin okunmasında şeriyye sicilinden de istifade edilmiştir.

33 BOA.C.AS. nr. 1008/44123. Nadir Şah'ın Musul kuşatması sonrasında da Diyarbakır'dan Musul'a barut gönderilmiştir. 1745 yılında önce 310 kantar, sonra 100 kantar olmak üzere toplamda 410 kantar barutun, Diyarbakır'dan Musul'a iki ayrı sevkiyatla gönderildiği tespit edilmektedir (BOA.C.AS. nr. 195/15258).

cephanesinden sevk edilip, Diyarbakır Kalesi Ağası Mehmed'e teslim edilen ve 19 Haziran 1743'te kayıt ve sureti çıkarılan mühimmat Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. *1744 Yılında İstanbul'dan Diyarbakır Kalesi'ne Gönderilen Mühimmat Listesi*

Tüfenk-i kara demir Adet: 200	Çerge-i sekban maa sütun Kıta: 35	Kenevir bezi Top: 20	Meşk maa avani Çift: 31	Tencere maa kapak Adet: 63	Lengerî Adet: 200	Kazgan Adet: 25	Kurşun Kantar: 320
Kabza-i kazma Adet: 2.500	Ağaç kürek Adet: 2.500	Garar-ı sâyishane Çift: 95	Garar-ı seklim Çift: 80	Tobra Adet: 1.445	Kilim-i sâyishane Adet: 500	Sargı-i keçe Adet: 530	Gazil Kıyye: 14
Maslak Adet: 14	Daldız Adet: 4	Ege doruğu Adet: 10	Kalay Kıyye: 10	Şem'-i bal Kıyye: 70	Sünger Kıyye: 5	Revgan-ı şir Kıyye: 50	Kettan-ı Mısrî Kıyye: 50
Kazma-i lağım maa kabza Adet: 100	Kürek-i lağım Adet: 2	İbrik-i dest Adet: 150	Kaşık Deste: 150	Meşin sofra Adet: 300	Seng-i çakmak Adet: 6.300	Kavirelik Kantar: 10	Tırpan maa kabza Adet: 30
Fitil-i Mısrî Kantar: 5	Birer kiselü silah maa vezne Adet: 300	Açık? Çeşme Adet: 20	Sincan bezi Top: 20	Yelken bezi Top: 50	Meşin kise Adet: 100	Keser-i dest maa kabza Adet: 20	Destere Adet: 40
Çatal çeküç maa kabza Adet: 10	Poladî keser maa kabza Adet: 10	Külünk-i taşçı maa kabza Adet: 8	Revgan-ı zeyt Kıyye: 50	Revgan-ı neft Kıyye: 50	Mükemmel alat-ı cerrahan Takım: 2	Kilid-i kal'a Adet: 2	Külünk-i Ferhadî yapağı ve kazma kolu maa kabza Adet: 150
Balta-i hatab maa kabza Adet: 150	Meşale maa kabza Adet: 20	Ahen kürek maa kabza Adet: 20	Kandil-i lağım Adet: 20	Tane-i kurşun Adet: 20	Ahen sac Adet: 3	Sahan Adet: 16	Kefgir kefçe Çift: 25
Tabe Adet: 10	Maşraba Adet: 15	Leğen-i cameşuy Adet: 10	Kağıt hartuç Deste: 250	Çelik-i Frengî Kıyye: 20	Ahen kazma Adet: 800	Kabare-i arka Adet: 50	Nal-ı ester Geym: 50
Güğüm-i revgan Adet: 3	Sepet-i kazık Adet: 20						

Kaynak: BOA.D.BŞM.CBH.d. nr. 18415, s. 14-15.

Tablo 4'te gösterilen mühimmat listesinin devamındaki kayıtta, hemen aynı tarihte Diyarbakır seraskeri emri altında bulunan cebeci serdengeçtileri için Cebehane-i Âmire'den bir kısım mühimmat daha gönderildiği ayrıca ifade edilmelidir.[34] Yine 29 Mayıs 1743 tarihli bir hükümde,

34 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defterî-Başmuhasebe Cebehane-i Âmire Defterleri (BOA.D.BŞM.CBH.d.) nr. 18415, s. 15.

Diyarbakır valisi maiyetinde mevcut olması için 50 kıta şahi top, 50 kıta şahi top arabası, 22 kıta mühimmat arabası, top gülleleri ve sair mühimmat ile daha önce Diyarbakır'a gönderilmiş toplar için gerekli top gülleleri, 61 kıta top arabası ve sair mühimmatın İstanbul'dan İskenderun Limanı'na, oradan da Diyarbakır'a nakli hususu yer almaktadır. Halep valisi, kadısı, muhassılı ile İstanbul'dan konuyla ilgili tayin edilen mübaşire hitaben yazılan emirde bu mühimmatın İskenderun Limanı'ndan nakli için gerekli çalışmaları yapmaları istenmektedir.[35] Tüm bunlar bize ihtiyaç durumuna göre mütemadiyen İstanbul'dan Diyarbakır'a mühimmat gönderildiğini ortaya koymaktadır.

Arşiv kayıtları İstanbul'dan sevk edilen mühimmat haricinde bu dönemde Diyarbakır'a çevredeki kale-kentlerden de mühimmat gönderildiğini göstermektedir. 1745 yılına ait bir mühimmat defterinde bu tarihten önce Musul Kalesi cephanesine, Diyarbakır mevcudundan gönderilen mühimmatın yerine Halep Kalesi cephanesinden yapılacak takviyeden bahsedilmektedir. Yani Musul'a yapılan mühimmat sevki yüzünden eksilen Diyarbakır Kalesi cephanesi, Halep Kalesi cephanesinden gönderilen mühimmat ile yeniden doldurulmaya çalışılmıştır.[36] Tablo 5'te Halep'ten Diyarbakır'a gönderilecek bu mühimmat listesi verilmiştir.

Tablo 5. *Halep Kalesi'nden Diyarbakır Kalesi'ne Gönderilecek Mühimmat Listesi (1745)*

Barut-ı siyah Kantar: 400	Kurşun Kantar: 200	Ahen-i ham: Kantar: 100	Kettan-ı Mısrî Kantar: 40	Tüfenk-i kara demir Adet: 1.000	Mesamir Kantar: 10	Beyaz keçe Adet: 90
Sargı-i keçe Adet: 330	Urgan-ı salar Adet:330	Urgan-ı sâyishane Çift: 500	Gazil Kıyye: 20	Kınnap Kıyye: 20	Frengî sicim Top: 200	Kabare-i arka Adet: 150
Kisve-i saka Adet: 50	Şalvar-ı saka Adet: 50	Maden-i humbara-i dest Adet: 1.000	Tıpa-i humbara-i dest Adet: 2.500	Kamalu tulumba maa seh Adet: 80	Kabza-i tulumba Adet: 80	Tıpa-ha Adet: 2.000
Burgu-i mütenevvia Adet: 90	Çatal çeküç Adet: 10	Battal keser Adet: 10	İkiyüzlü keser Adet: 20	Poladî keser Adet: 14	Güştere Adet: 9	Rende Adet: 7
Nişan-keş Adet: 4	Daldız Adet: 5	Yek-deste Adet: 5	'Işkı Adet: 5	Muc kalem Adet: 2	Terazu-yı benna Adet: 3	Bıçkı hızar maa tomruk Adet: 3

35 BOA.AE.SMHD.I. nr. 213/16797. Haziran 1743 tarihli bir başka kayıtta, İstanbul'dan gönderilecek bu toplam 133 arabanın yerine yenilerinin yapılması için emir verildiği de tespit edilmektedir (BOA.AE.SMHD.I. nr. 163/12311). Buradaki bazı Osmanlıca kelimelerin okunmasında yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Temel Öztürk ile Doç. Dr. Yaşar Baş'a teşekkür ederim.

36 Arşivde bulunan kayıtlarda, Halep'ten Diyarbakır'a gönderilecek mühimmat listesinin hazırlandığı, bir telhisle sadrazama sunulduğu, 10 Mart 1745'te sadrazamın buyruldusuyla ilgili yerlere gerekli emirlerin yazıldığı tespit edilmektedir (BOA.C.AS. nr. 671/28195, s. 1-3). Yapılan bir Yüksek Lisans Tezinde bu arşiv kayıtlarına temas edilmişse de, sehven zikredilen mühimmatın Musul Kalesi'ne gönderildiği belirtilmiş, ayrıca verilen mühimmat listesi tam okunamamıştır [Rukiye Işık, *Osmanlı-İran Seferlerinin Lojistik Hazırlıkları (1630-1750)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2011, s. 67-68].

Çeküç taşçı Adet: 12	Kilid-i Kal'a Adet: 2	Tarak taşçı Adet: 10	Mıtraka-i taşçı Adet: 26	Külünk-i taşçı Adet: 16	Mükemmel alat-ı cerrahan Takım: 1	Ahen kazma Adet: 3.300
Kabza-i kazma Adet: 3.300	Balta-i Hatab Adet: 130	Balta-i Macarî Adet: 90	Ahen makara Adet: 4	Külünk-i Ferhadî maa kazma kolu Adet: 107	Ahen kanca Adet: 160	Çivi kama Adet: 33
Ahen bayrak Adet: 33	Ahen varya Adet: 7	Ahen küskü Adet: 17	Kazma-i lağım Adet: 16	Keser-i lağım Adet: 12	Harbe-i Yeniçeri maa huban Adet: 33	Kandil-i lağım Adet: 16
Kürek-i lağım Adet: 1	Kazgan Adet: 60	Tencere maa kapak Adet: 128	Lengerî Adet: 284	Sahan Adet: 400	Kefgir kefçe Çift: 107	Süzgi Adet: 30
Tabe Adet: 90	İbrik-i dest Adet: 40	Nal-ı esb Geym: 1.000	Nal-ı ester Geym: 900	Nal-ı kav Geym: 200	Mıh-ı mütenevvia Adet: 33.000	Meşin sofra Adet: 170
Senk-i çakmak Adet: 3.300	(…)	Kılıç Adet: 320	Kükürt Kıyye: 300	Ağaç kürek Adet: 3.300	Kilim-i sâyishane Adet: 500	Kilim-i setir Adet: 60
Tobra Adet: 3.300	Garar-ı sâyishane Çift: 650	Garar-ı çalpare Çift: 190	Garar-ı seklim Çift: 650	Kavirelik Kantar: 15	Zift Kantar: 5	Katran Kantar: 6
Kalay Kıyye: 100	Yelken bezi Top: 65	Kabza-i kanca Adet: 250				

Kaynak: BOA.C.AS. nr. 671/28195, s.1.

Tablo 5'te yer alan mühimmat listesi ele alındığında, burada yer alan malzemelerin oldukça çok ve çeşitli olduğu görülmektedir. Bu durum Diyarbakır'dan Musul'a yapılan sevkiyatın boyutlarını göstermesi açısından kıymetlidir. İlaveten birbirine yakın mesafedeki üç kale-kentin (Diyarbakır – Musul – Halep) aralarındaki mühimmat hareketliliğini ortaya koymakta, birbirlerini ihtiyaç durumunda nasıl destekleyebildiklerine misal teşkil etmektedir.

Nadir Şah'ın 20 Haziran 1747'de öldürülmesi[37], Osmanlıların doğu sınırındaki kale cephanelerini her duruma hazır halde tutma tavrını değiştirmemiş gözükmektedir. Örneğin, 17 Temmuz 1747 tarihli bir defterde Tophane-i Âmire'den Diyarbakır Kalesi'ne teslim edilen top mühimmatı kaydedilmiş olup, bu listenin oldukça teferruatlı olduğu görülmektedir.[38] Yine 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi cephanesinde yapılan yoklamada 4.558 kantar siyah barut, 11 batman çelik, 17 batman kurşun, 321 kıyye kalay, 50 batman kükürt, 1.742 adet tüfek, 1.256 adet kılıç, 6.950 adet mızrak harbesi ve dipliği, 11.018 adet kazma, 247 adet testere, 9.315

37 İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, s. 332.

38 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defterî-Başmuhasebe Tophâne-i Âmire Defterleri (BOA.D.BŞM.TPH.d.) nr. 18657, s. 2-3.

adet ağaç küreği, 2.500 adet çakmak taşı ve sair birçok mühimmatın oldukça fazla miktarda yer alması belirttiğimiz fikri destekler niteliktedir.[39]

Sonuç

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın ilk yarısında İran'da meydana gelen karışıklıklar yüzünden doğu sınırındaki kale-kentleri cephane açısından sürekli takviye etmiştir. 1743 yılında Nadir Şah'ın gerçekleştirdiği Irak-ı Arap seferi öncesinde bu bölgeye yakın bir iç kale konumundaki Diyarbakır, Musul ve Kerkük kalelerinin mühimmat ihtiyacı için lojistik destek merkezi olarak kullanılmıştır. Ayrıca Diyarbakır Kalesi'nde mevcut cephaneden ayrı olarak bir serasker takımı oluşturulmuş, bunun için Diyarbakır Kalesi'nin kendi cephanesinden de takviye yapılmıştır. Diyarbakır'ın Musul'a gönderdiği mühimmat sebebiyle azalan cephanesi, daha sonra Halep'ten gönderilen mühimmat ile tamamlanmaya çalışılmıştır. İstanbul'dan da sürekli olarak Diyarbakır'a mühimmat sevkiyatı yapıldığı anlaşılmaktadır. Gerek serasker takımı için gerek Diyarbakır Kalesi cephanesi için 1740-1746 yılları arasında payitahttan deniz yoluyla İskenderun Limanı'na gönderilen mühimmat malzemeleri, buradan yük taşıyıcı hayvanlara yüklenerek Diyarbakır'a ulaştırılmıştır. Diyarbakır'dan Musul'a mühimmat sevkiyatında Dicle nehri üzerinde kullanılan keleklerden de istifade edilmiştir.

XVIII. yüzyıl ortalarında Diyarbakır Kalesi'nde gerçekleşen bu mühimmat hareketliliği, Osmanlı Devleti'nin doğudaki savaş durumuna karşı Diyarbakır Kalesi cephanesi örneğinde nasıl tedbir aldığını göstermektedir. Ayrıca İstanbul'dan Diyarbakır Kalesi'ne yapılan sevkiyat, Diyarbakır, Musul ve Halep kaleleri arasında gerçekleşen cephane hareketliliği ile Diyarbakır Kalesi'nde serasker takımı oluşturulma süreci incelendiğinde, Osmanlı merkezi yönetiminin gerekli mühimmatın toplanması ve sevki için ciddiyetle konuya eğildiği, çıkan sorunları kısa sürede çözmeye çalıştığı ve bunda da başarılı olduğu söylenebilir. Son olarak bu çalışmada konuyla ilgili gerçekleşen mühimmat hareketliliğinin tablolarla tür ve miktar bazında ortaya konulması, yapılacak benzer araştırmalarda cephane ve mühimmat açısından kıyaslamaya olanak sağlayacağı gibi, bu yolla elde edilecek yeni fikirlere de kapı aralayacaktır.

39 Uğur Demlikoğlu, "Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/2, (2014), s. 277-294.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri-Mahmud I (AE.SMHD.I.): nr. 54/3303; 163/12311; 213/16797.

Bâb-ı Defterî-Başmuhasebe Cebehane-i Âmire Defterleri (D.BŞM.CBH.d.): nr. 18415.

Bâb-ı Defterî-Başmuhasebe Tophâne-i Âmire Defterleri (D.BŞM.TPH.d.): nr. 18657.

Cevdet-Askeriye (C.AS.): nr. 226/9577; 195/15258; 226/9578; 421/17480; 671/28195; 831/35442; 861/36860; 979/42664; 1008/44123; 1030/45169.

II. Yayımlanmış Belgeler ve Araştırma Eserleri

Aktepe, M. Münir, *1720-1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetihnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

Demlikoğlu, Uğur, "Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/2, (2014), s. 277-294.

Dinç, Fasih, "Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özcoşar vd., İstanbul 2018, s. 61-100.

Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi, C 2, ed. Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2013.

Diyarbekir Şer'iyye Sicillleri Âmid Mahkemesi, C 3, ed. Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2014.

Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Genç, Serdar, *Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

Göger, Veysel, *Nâdir'in Vekâyi'-i Pür-Sanâyi'-i Bedâyi' Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Göyünç, Nejat, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, LXV/243, (2001), s. 655-665.

Işık, Rukiye, *Osmanlı-İran Seferlerinin Lojistik Hazırlıkları (1630-1750)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2011.

İşbilir, Ömer, "Erzurum, Diyarbakır ve Van Kaleleri Mühimmâtına Dair", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, ed. Hayrunnisa Alan vd., Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 419-443.

Koç, Yahya, *149 Numaralı Mühimme Defteri (1155-1156/1742-1743), İnceleme-Çeviriyazı-Dizin*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

Külbilge, İlker, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010.

Küpeli, Özer – İlker Külbilge, "III. Ahmed Devri'nde Osmanlı-İran İlişkileri", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, ed. İlyas Gökhan vd., Konya 2018, s. 680-698 .

Orhonlu, Cengiz – Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XIII/17-18, (1963), s. 77-102.

Öztürk, Temel, "İran Seferleri Organizasyonunda Gümüşhane'nin Rolü (1723-1746)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S 14, (2013), s. 9-18.

_____, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları*, C II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.